بەشی پێنجەم

شایەتی زانایانی رۆژئاوا

پرۆژەی تیشك

لە کۆتایین بەشی ئەم کتێبەدا جێی خۆیەتی کە شایەتی هەندێکی تر لە زانایان و ناودرانی رۆژئاوا خۆیان بهێنم سەبارەت بە پێشدەستی و سەرمەشقی موسوڵمانان لە پێشخستنی زانستیدا و رۆڵی بەرزی شارستانییەتە مەزنەکەیان:

– مێژوونووس و ئەدیبی بەناوبانگی فەرەنسی (گۆستاف لۆبۆن Gustave Lebon) لە کتێبی شارستانێتی عەرەب (حضارة العرب)دا دەڵێت:

خەڵکی ئەندەلوس بە زۆری زانایان و لێزمەی ئەدەب و بەرزیی پاشایان و خۆشویستنیان بۆ زانست ناسرابوون، ئەوانەی کە زانست و ئەدەب بەرزیان دەکرنەوە ئەمانیش بەرزیان رادەگرتن و رێزیان لێدەگرتن، مێشکی مرۆڤ لەوانەیە باوەڕ بەوە نەکات کە نوسراوەکانی (إبن حزم) کە زۆربەیان لەناوچوون گەیشتنە ٤٠٠ بەرگ لە ٨٠ هەزار لاپەڕەدا!

نوسراوەکانی (عبدالملك بن حبيب السلمي) کە لە ئەندەلوس لە ساڵی (٢٣٨ك)دا کۆچی دوایی کرد و تەمەنی (٥٣ ساڵ) بوو گەیشتنە ١٠٠٠ بەرگ! کتێبخانە تایبەتییەکان لە زوربەی ماڵەکانی شارە گەورەکاندا هەبوون و کتێبخانە گشتییەکانیش بە تایبەتی لە شارۆچکە و لادێکاندا زۆر بوون، بە تەنها لە (قورتوبە) و دەوروبەریدا ٧٠ کتێبخانەی گشتی هەبووە ئەمە بێجگە لەو دوکان و بازارە زۆرانەی کتێب فرۆشتنیش، (إبن حزم) باسی ئەوە دەکات کە ژمارەی پێڕستەکانی کتێبخانەی کۆشکی (الحکم) ٤٤ دانە بوون کە هەریەکێکیان ٥٠ لاپەڕە بووە و تەنها ناوی کتێبەکانی تێدابووە! ژمارەی کتێبەکانی گەیشتنە ٤٠٠ هەزار بەرگ، کاتێکیش کە گواستیانەوە بۆ شوێنی نوێی خۆی لە کۆشکەکەدا ماوەی ٦ مانگ خەریکی گواستنەوەی کتێبەکان بوون.

ئەمە لە کاتێکدا بوو کە (شارل)ی پێنجەمی پاشای فەرەنسا کە بە دانا (الحکیم) ناسراوە لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی کۆچی (١٤ی زایینی)دا وویستی زۆرترین ژمارەی کتێب لە وولاتی خۆی و سەردەمی خۆی کۆبکاتەوە، نەیتوانی کە زیاتر لە ٩٠٠ بەرگ کۆبکاتەوە کە زوربەیان کتێبی ئایینی بوون !!!!

کەواتە بۆمان سەلما کە کاریگەریی عەرەب لەسەر رۆژئاوا وەك کاریگەرییان بووە لەسەر رۆژهەڵات، ئەورووپاش منەتباری موسوڵمانانە بۆ شارستانییەتەکەی،

وەك بینیمان سەنتەرەكانی رۆشنبیری لە رۆژئاوادا بریتی بوون لەو تەلار و بورجانەی كە كاربەدەستە دەرەبەگە وەحشی‌یەكان تێیدا نیشتەجێ بوون كە شانازی‌یان بە لاوازی و دەست بەسرانەوەیان دەكرد.

موسوڵمانان بە تەنیا مامۆستای نەتەوە مەسیحی‌یەكان بوون بۆ چەندین سەدە، ئێمەی رۆژئاوایی تەنها بەهۆی هەوڵەكانی موسوڵمانانەوە بوو كە توانیمان میراتی یۆنانی‌یەكان ببینین، خوێندن و زانست لە زانكۆكانی ئێمەدا تا سەردەمانێكی نزیكیش نەیتوانی كە پشت نەبەستێت بەو كتێبە عەرەبی‌یانەی كە وەرگێڕدران بۆ زمانەكانی ئێمە.

ئەم وەرگێڕانانەی كتێبە زانستی‌یە عەرەبی‌یەكان تاكە سەرچاوەی فێركردن بوون لە زانكۆكانی ئەوروپادا بۆ ماوەی زیاتر لە ٥ سەدە! دەتوانین بڵێین كە كاریگەریی موسوڵمانان لە هەندێك زانستدا وەك زانستی پزیشكی تا ئەم رۆژانەی ئێمەش بەردەوامە، كە راڤەی كتێبەكانی (ئیبن سینا) لە (مۆنبلییە) لە كۆتایی سەدەی رابووردوودا (سەدەی ١٩) كرانەوە.

جیهان هەمووی منەتباری فەزڵی ئیسلامە، موسوڵمانان چەندین خزمەتی بەرزی زانستە گەردوونی‌یەكانیان كرد، پەیمانگا زانستی‌یەكانی رۆژئاوا بریتی بوون لە چەند قەڵایەكی پووچەڵ كە پاپاكان و سەرانی كڵێسا رابەرایەتی‌یان دەكرد لە حاڵەتێكی نامۆدا، و شانازی‌یان بە نەزانینیانەوە دەكرد لە هەموو شتێكدا، كەواتە بناغە و دامەزرێنەری زانستەكانی ئێمە و سەرچاوەكانیان بریتی بوو لە زانستەكانی موسوڵمانان، هەرئەوەندە بەسە بزانین كە پەروەردەی ئەوروپا لە رووی رەووشتی و ژیریی‌یەوە منەتباری ئەوانە و هەر ئەمانیش بوون كە مەدەنی‌یەت و شارستانی‌یەتیان هێنا بۆ ئەوروپا *، كاریگەریی و دەسەڵاتی ئەخلاقی ئیسلامی نەتەوە ئەورووپی‌یە وەحشیگەرەكانی خستە سەر رێی مەدەنی‌یەت، پاشان دەڵێت: بیرە مەزنەكانی موسوڵمانان دەرگاكانی زانستەكان و

* بڕوانە كتێبی (مەدەنی‌یەتی ئیسلامی **La civilic sation des Arabes**) دانراوی (**Gustave Lebon**).

هونـەر و فەلسـەفەیان کـردەوە کـە ئێمـەی ئـەورووپی پێیـان زۆر نـەزان بـووین، موسوڵمانان مامۆستای ئێمە بوون بۆ ماوەی زیاتر لە ٦٠٠ ساڵ!.

موسـوڵمانان بۆ ماوەیـەکی زۆر پشتیان نەبەسـت بە کتێبەکانی یۆنان بـەڵکو بۆیـان دەرکـەوت کـە تێـڕوانین و تاقیکردنـەوە لـە کتێـب باشترە، هەربۆیـە پێشـی ئەورووپایان دایەوە بۆ ئەم کردارەی کە درایە پاڵ (بیکۆن) بەوەی کە یەکەم کەسێك بێـت تاقیکردنـەوە و تێڕوانینـی بـەکارهێنابێت کـە بڕبـڕەی پشـتی پرۆگرامـە زانسـتی‌یە نوێکـانن، بـەڵام موسـوڵمانان دەستپێشـخەر بـوون بـۆ سیسـتمی تاقیکردنەوە لە زانستەکاندا**.

– ئـەوەی مایـەی سەرسـوڕمانە کـە داگیرکـەران و ئیسـتیعمار لـەم ماوەیـەی کۆتاییـدا هەموو دۆزینەوەکانی موسوڵمانانیان دایەپاڵ کەسانی تر، کە لەوانەیـە خۆشـی نەیبیسـتبێت، مسـتەر (ترنـد) مامۆسـتای زمـانی ئیسـپانی زانکـۆی (کەمبریدج) بەئاشکرا باسی ئەمە دەکات و دەڵێت: زانکۆکانی فەرەنسا و ئەمریکا هاتن هەموو شتێك و هەموو دۆزینەوەیەکیان گێڕایەوە بۆ سەرچاوەیەکی لاتینـی! هەر لەبەر ئەمە مێژوونووسە نوێکـان وایـان لێهـات کـە گرنگـی نـەدەن بـە میرات و پاشمـاوەی مـەزنی زانسـتی موسـوڵمانان کـە لـە سـەدەکانی پێشـتردا بۆیـان بەجێهێڵاین، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت بزانین کە زوربەی ئەوانەی ئەمڕۆ دراونەتـەپاڵ سەرچاوە لاتینی‌یەکان پێش تەنها یەك سەدە درابووە پاڵ موسوڵمانان!***.

– (مستەر ویڵز) کە یەکێکە لە گەورەترین مێژوونووسەکانی بەریتانیا دەڵێـت: ئـەو ئاینـە راسـتەی کـە بینـیم هەمیشـە لەگـەڵ شارستانی‌یەت و مەدەنی‌یەتدایـە بریتی‌یە لە ئاینی ئیسلام، و ئەگـەر داوام لێبکرێـت کـە پێناسـەی ئیسـلام بە یـەك دەسـتەواژە بکـەم دەڵـێم: ئیسـلام بریتی‌یـە لـەو مەدەنی‌یەتـەی چـاوەڕوان کـراوە، هەروەها دەڵێت: ئەورووپا منەتباری موسوڵمانانە لـە بەشـی هـەرە زۆری یاسـاکانی بەڕێوەبردن و بازرگانی‌دا، ئەو شەریعەتەی کە بینـیم لەگـەڵ مەدەنی‌یەتـدا دەڕوات

** بڕوانەوە هەمان سەرچاوە.

*** بڕوانە گۆڤاری (مكتب إسلام) ژمارە ١١ ساڵی ١٣٨٧ك.

شەریعەتی ئیسلامی بوو، ئەگەر یەکێك بیەوێت شتێك لەمە بزانێت بابچێت قورئان بخوێنێتەوە و ئەوەی کە تێیدایە لە بیردۆزە زانستی و یاساکانی بەستنەوەی کۆمەڵگا، چونکە کتێبێکی ئاینی زانستی کۆمەڵایەتی پاککەرەوەی رەووشتی مێژوویی‌یە کە زۆرێك لە یاساکانی تا مانی دونیا بەکاردێن، من تەحەددا دەکەم کە یەکێك بتوانێت باسی سەردەمێکم بۆ بکات کە تێیدا شەریعەتی ئیسلامی پێچەوانەی پێشکەوتن و مەدەنی‌یەت بووبێت!.

- (هنری دی شامپون) دەڵێت: ئێمەی رۆژئاوایی قەرزاری گەلە موسوڵمانەکانین بۆ هەموو شتە چاکەکانی شارستانی‌یەتمان لەبواری زانست و هونەر و پیشەسازی‌دا، ئەوەندەمان بەسە کە بزانین نموونەی کاملی مرۆڤایەتی بووە بۆ زیاتر لە ٨ سەدە، کە ئێمە لەو کاتەدا نموونەی دڕندەیی بووین.

- دکتۆرە (ئەلیس لیختسندەر) مامۆستای ئیسلامی‌یات لە زانکۆی (فرانکفۆرت) لە ئەڵمانیا دەڵێت: لە کتێبەکەمدا (ئیسلام و سەردەمی نوێ) ئەوەم سەلماند کە چۆن موسوڵمانی سەردەم باوەڕی وایە کە ئەو کتێبەی بۆی هاتۆتە خوارەوە رێی دەدات (ئەگەر لەسەریشی فەرز نەکات) کە چارەسەری کێشەکان و پرۆژەکانی سەردەمی خۆی بەپێی ئەوەی دەنگونجێت لەگەڵ ئاینەکەیدا چارەسەر بکات، بەبێ ئەوەی ئەو شتانەی زانستی نوێ فەراهەمی کردووە لەدەست خۆی بدات، ئەوەش تەئکیدە کە بانگخوازانی چاکسازی دەتوانن سەنەدی بەهێز لە قورئانی پیرۆزدا بدۆزنەوە بۆ هەموو ئەو نوێگەری‌یانەی بانگەشەی بۆ دەکەن، لەسەر ئەو بنەمایەی کە گرنگترین خاسی‌یەتەکانی ئیسلام ئەوەیە کە کۆتایین ئاینە ئاسمانی‌یەکانە، و لەگەڵ هەموویاندا لە بنچینەکانی باوەڕدا یەکدەگرێتەوە بەڵام لە چوارچێوە گشتی‌یەکەیدا لەگەڵیان جیاوازە، کە نەبەستراوەتەوە بە پەیامێکی دیاریکراوەوە کە لەگەڵ رۆیشتنی سەردەمی‌دا نەمێنێت، یان بە نەتەوەیەکی تایبەتی‌یەوە بەڵکو ئیسلام کۆتایی پەیامەکانە و مەبەست پێی بەردەوامیدانە و گونجانە بۆ هەموو جیلێك و هەموو سەردەمێك.

- ئیمپراتۆر (گلیۆم) ئیمپراتۆری ئەڵمانیا دوای سەردانی بۆ قودس لە ساڵی (١٨٩٧ز)دا ووتی: من ئەوەم دەووت لەدڵی خۆمدا کە ئەگەر خاوەنی دیانەتی

خۆم نەبوومایە دوای گەیشتنم بۆ شاری (قودس) ئەوا بە دڵنیاییەوە موسوڵمان دەبووم، چونکە تەعالیمەکانی لەگەڵ هەموو خەڵکیدا و بۆ هەموو سەردەمێك دەگونجێت.

- مامۆستا (شیرل) راگری کۆلیجی ماف لە زانکۆی (ڤییەننا) لە کۆنگرەی مافناسەکان لە ساڵی (١٩٢٧ز) ووتی: مرۆڤایەتی شانازی دەکات بەوەی کە کەسێکی وەك (محمد) مرۆڤ بووە، چونکە لەگەڵ ئەوەشدا کە نەخوێندەوار بووە توانیویەتی تەشریعێك بهێنێت کە ئێمەی ئەوروپی تەواو شاد و کامەران دەبین ئەگەر بتوانین دوای ٢٠٠٠ ساڵ بگەین بە لوتکەکەی!!.

- مامۆستا (دریبەر) لە کتێبی (المنازعة بین العلم والدین)دا دەڵێت: خەریکبوونی موسوڵمانان بە زانستەوە دەگەڕێتەوە بۆ فەتحیان بۆ شاری ئیسکەندەریە لە ساڵی (٦٣٨ز)دا (واتە پاش مردنی محمد بە ٦ ساڵ)، دوای ئەمە دوو سەدەیان تێنەپەڕی بەسەرا تاوەکو هەموو کتێبە یۆنانییەکانیان وەرگێڕا بۆ عەرەبی و نرخی راستەقینەی خۆیان پێدان، کاتێکیش کە خیلافەت گەیشتە (المأمون) لە ساڵی (٨١٣ز)دا شاری بەغدا بوو بە پایتەختی زانستی هەرە گەورەی دونیا، کە خەلیفە تێیدا ژمارەیەکی ناکۆتا لە کتێبی کۆکردەوە و زانایانی بۆلای خۆی نزیك کردەوە و زیادڕەوی کرد لە ڕێزپێدانیان.

- زانا (ل. أ. سیدیو) لە کتێبی (مێژووی گشتی موسوڵمانان)دا دەڵێت: موسوڵمانان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا پێشەنگ و چالاك بوون لە زانست و فەلسەفە و هونەردا کە بۆ هەر شوێنێك چووبن لەگەڵ خۆیاندا بڵاویان کردۆتەوە، و لەمانەوە چوو بۆ ئەوروپا و بوونە هۆکاری پێشکەوتن و بەرزبوونەوەی.

- (لیبیری)یش دەڵێت: ئەگەر بهاتایە و موسوڵمانان لەسەر شانۆی مێژوودا دەرنەکەوتنایە ئەوا پێشکەوتن و شارستانێتی ئەوروپا چەندین سەدە دوادەکەوت.

- زانای فەرەنسی (کلود فارير) ئەندامی ئەکادیمیای زانستی فەرەنسی دەڵێت: لە ساڵی (٧٣٢ز)دا کارەساتێکی گەورە تووشی مرۆڤایەتی هات کە لەوانەیە شومترین کارەساتێك بووبێت لە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە

بەهۆیـەوە جیهـانی رۆژئـاوا بـۆ مـاوەی ٨ سـەدە نـوقمی زۆنگـاوی بەربەرییـەت و وەحشیگەریی بوو، کە پاشان هاتنی سەردەمی رابوونەوە و راپەرین ئینجا کـەمێك ئـەم بەربەرییـەی رەوانـدەوە، بـەڵام سـەردەمی چاکسـازی جـارێکی تـر هێـزی پێدایەوە، ئەو کارەساتە بریتی بوو لەو سەرکەوتنە قێزەونەی کـە وەحشـییەکانی (هارکاس) لە جەنگاوەرە فەرەنکییەکان بە سەرکردایەتی (شارل مارتل) لـە نزیـك (بواتیـە) بەدەسـتیان هێنـا بەسـەر کەتیبـە عـەرەبی و موسـوڵمانەکاندا کـە سـەرکردەکەیان (عبـدالرحمن) نـەیتوانی بـە تـەواوەتی کۆیـان بکاتـەوەو رێکیـان بخـات، بۆیـە شکسـتیان هێنـا و پاشەکشـەیان کـرد، هـەر لـەم رۆژە شـوومەدا مەدەنییەت و شارستانی ٨ سەدە پاشەکشێی کرد.

چـونکە هـەر ئەوەنـدە بـەس بـوو کـە مـرۆڤ سـەیری باخـەکانی ئەنـدەلوس و پاشماوە سەیر و سەرسوڕهێنەرەکانی پایتەختـەکانی وەك (ئیشبیلیە و غەرناتـە و قورتوبە و تولەیتەلە)ی بکردایە بۆ ئەوەی بە سەرسوڕمانێکی تـەواوەوە ئـەو راددە بەرزەی شارستانێتییەی بۆ دەرکەوتایە کە شـارەکانی فەرەنسـا لەوانـە بـوو پـێی بگەشـتنایە و چـۆن لـە کیسـیان چـوو؟!! کـە ئیسـلامی زیـرەك و فەیلەسـوف و ئاشیخواز و سنگفراوان دەیتوانی لەو مەرگەسات و کارەساتانەی کـە ناونـابرێن و ناوەڕاسـتی ئـەورووپای داپۆشـی رزگـاری بکردنایـە، کـە سـەرەتا بـۆ بانـدە (ئۆسترازی)یە وەحشیگەرەکان ملکەچ بوو، پاشان لەت لەت کرا و نوقمی خـوێن و فرمێسك بوو، دواتریش جەنگەکانی خاچپەرستان پیـاوی تێـدا نـەهێڵا، و بـەهۆی جەنگـە ناوخۆییـەکان و دەرەکییەکانیشـەوە پڕبوو لـە لاشـەی مـردوو، ئەمـە لـە کاتێکـدا جیهـانی ئیسـلامی لـە دۆڵـی گـەورەوە بـۆ ئەنـدەلوس گەشـەی دەکـرد و سـەرکەوتنی ئاشـتییانەی بەدەسـت دەهێنـا لـە سـایەی ئومـەوی و عەبباسـی و سـەلاجیقەکانەوە، لێـرەدا پرسـیار ئاراسـتەی فەرەنسـییەکان دەکـەم: چـۆن بیردەکەنـەوە دەربـارەی سـەرکەوتنمان لـە سـاڵی (٧٣٢ز) بەسـەر موسـوڵمانانداا؟ و ئایـا لەگـەڵ منـدا یەکناگرنـەوە لـەوەدا کـە ئـەم شکسـتەی گـەلێکی مـەدەنی و پێشـکەوتنخواز لەسـەر دەسـتی گـەلێکی بەربـەری و دواکـەوتوو تووشـی هـات کارەستێکی گەورە بوو بۆ هەموو مرۆڤایەتی؟!!...

– مێژوونووسی هۆڵەندی (رینهارت دوزی) لە کتێبی (چەند تێڕوانینێك بۆ مێژووی ئیسلام)دا دەڵێت: لە کاتێکدا خەڵکی ئەوروپا نوستبوون لەژێر تاریکایی نەزانیی و نەفامیدا و رووناکییان تەنها لە کونی دەرزییەوە دەبینی، لەپڕێکدا رووناکییەکی بەهێز لەلایەن ئوممەتی ئیسلامییەوە پرشنگیدایەوە لە زانستەکان و ئەدەب و فەلسەفە و پیشەسازی و دەستڕەنگینی و غەیری ئەمانەش، چونکە شارەکانی بەغدا و بەسرە و سەمەرقەند و دیمەشق و قەیرەوان و میسر و فارس و غەرناتە و قورتوبە چەند سەنتەرێکی مەزنی زانست و زانیاریی بوون، و لێیانەوە زانستەکان و هونەر و ئەدەبیات لەنێوان میللەتانی جیهاندا بڵاوبوویەوە کە سوودێکی گەورە و فراوانیان لێوە بینی، لەلایەکی ترەوە بەنزیکی هەموو تاکێکی کۆمەڵگای ئیسلامی خوێندنەوە و نووسینی دەزانی.

– یەکێك لە گەورەترین و ناوازەترین شایەتییەکانی غەیری موسوڵمانان دەربارەی ئیسلام شایەتی (جەواهر لال نەهرۆ) بوو لە نامەکانیدا بۆ کچەکەی (ئەندیرا گاندی)، کە تێیدا سەرسوڕمانی خۆی دەردەبڕێت دەربارەی ئەم ئوممەتەی کە بۆ چەندین سەدە لەبیرکرابوو و دوور بوو لە رووداوەکانی جیهانی دەوروبەری، کە لەپڕ راپەری و هەستا بە ئەنجامدانی چالاکییەکی سەرسوڕهێنەر بۆ هەموو جیهان و هەڵیگێڕایەوە، پاشان (نەهرۆ) بۆ کچەکەی دەگێڕێتەوە کەمێك لە مێژووی موسوڵمانان و بڵاوبوونەوەیان لە ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپادا و ئەو شارستانییەتە پێشکەوتوو و مەدەنییەتە بەرزەی کە پێشکەشی هەموو جیهانیان کرد، و بە یەکێك لە سەمەرەکانی مێژوو دادەنرێت، پاشان دانی بەوەدانا بۆ کچەکەی کە پاڵنەری ئەم رابوونە عەرەبییە بریتی بوو لە ئیسلام و ئەوەی کە کردی بە بەری شوێنکەوتووانیدا لە گیانی برایەتی و دادپەرەری و یەکسانی نێوان هەموو مرۆڤەکاندا.

– دکتۆر (گرینییە) کە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی فەرەنسا بوو موسوڵمان بوو، کاتێك کە دەربارەی هۆکاری موسوڵمان بوونی لێیان پرسی ئەویش ووتی: من بەدوای هەموو ئەو ئایەتە قورئانییانەدا چووم کە پەیوەندییان بە زانستی پزیشکی و تەندروستی و سروشتییەکانەوە هەیە کە من لە منداڵییەوە

خوێندوومن و چاك شارەزام تێیاندا، بینیم ئەم ئایەتانە بە تەواوەتی یەكدەگرنەوە لەگەڵ زانیاریی‌یە نوێكانماندا.

هەربۆیە موسوڵمان بووم چونكە لەوە دڵنیابووم كە محمد (ﷺ) حەق و راستی ئاشكرای هێناوە پێش زیاتر لە ١٠٠٠ ساڵ، ئەگەر هەر شارەزایەكی هونەرێك لە هونەرەكان یان زانستێك لە زانستەكانیش هەستێت وەكو من بە بەراورد كردنی هەموو ئەو ئایەتانەی پەیوەندی‌یان هەیە بەو شتەوە كە ئەو دەیزانێت ئەوا بەبێ گومان موسوڵمان دەبێت وەك من، ئەگەر بێتو دڵ و مێشكی خاڵی بێت لە مەبەستە تایبەتی‌یەكان.

– كەواتە هیچ جۆرە بەربەستێك نی‌یە لەنێوان ئیسلام و زانستدا، و ئەو تەنگژەیەی كە كەوتە نێوان زانستەوە لەگەڵ ئاینی مەسیحی‌دا بوو بەتایبەتی لە سەدەكانی ناوەڕاستدا كە لە هەموو شوێنێكی ئەوروپادا ئاینی كەنیسە دادگای تەفتیش و لێپرسینەوەیان دانا بۆ كوشتنی هەموو بیردۆزێكی سروشتی كە جیاوازبێت لە بۆچوونی قەشەكان، (مارسن كاشن) دەڵێت: دادگاكانی تەفتیش و رێكخراوی (ئینكیزیسیۆن) [1] هەستان بە لەسێدارەدانی زیاتر لە ٥ ملیۆن كەس بە تۆمەتی دەرچوون لە بیروباوەڕی كەنیسە!

هەروەها لە ماوەی كەمتر لە ١٨ ساڵدا ١٠٢٢٠ كەسی بیریاری سووتاند و ٩٧٣٢٠ زانای سروشتیشی ئەشكەنجەدا! ئەوانەشی كە بە زیندوویی لە خاكدا نێژران ژمارەیان زیاتربوو لە ٣٥٠ هەزار بیریار! هەروەها سەدان كتێبی حەرامكرد لەسەر شوێنكەوتووانی كە بیخوێننەوە و تا ئەمڕۆش ١٠٠ كتێبی بە حەرام داناوە كە شوێنكەوتووانی كەنیسە بیخوێننەوە [2].

بەڵام ئیسلام كە هیچ كاتێك لە ئاستێكدا ناوەستێت بۆ دژایەتی كردنی زانستی سروشتی بەڵكو بەرگێكی پیرۆز دەكات بە بەری لێكۆڵینەوەی زانستی‌دا

(١) ئەو رێكخراوە بوو كە پاپا (گریگۆری نۆیەم) لە ساڵی (١٢٣٣ز)دا دایمەزراند و لەكارە توندڕەوەكانیاندا تا كۆتایی سەدەی نۆزدەیەم بەردەوام بوون.

(٢) بڕوانە كتێبی (التثقیف الذاتي) نووسەری مەسیحی (سلامة موسى).

و به پەرستن و ئەرکی سەرشانی موسوڵمانی دیاری کردووە ﴿طَلَبُ العِلْـمِ فَرِيضَـةٌ عَلى كُلِّ مُسلِمٍ﴾ [٣].

لە هەموو مێژووشدا نموونەیەك نەسەلماوە کە زانایەك (سیفەتی هەرچۆنێك بوو بێت) لەسەر زەوی خۆیدا بەهۆی مەوقیف و بۆچوون و دۆزینەوەکانی لەلایەن ئیسلامەوە ئەشکەنجە درابێت.

– (روم لاندو Rom Landou) لە کتێبی (مآثر العرب في النهضة الأوربية)دا دەڵێت: لەبۆچوونی ئیسلامیدا هەموو شتێك لەلایەن خوداوەیە، هەر لە ترس وزیکری سۆفی، و سۆزی دایك، و خۆشەویستی، تا دەرچوونی تیر، و ئەو تاعونەی کە وڵات کاوڵ دەکات و تەنانەت پێدانی مێشوولەش، هەموو یەکێك لەمانە دەسەڵاتی پەروەردگار دەردەخات هەربۆیە شایەنی لێوردبوونەوە و لێکۆڵینەوەیە، لە ئیسلامدا ئاین و زانست پشتیان لەیەکتر نەکردووە و هەریەکەو رێگەی خۆی بگرێت! بەڵکو یەکەمیان هاندەرێکی سەرەکی دووەم بووە.

کەواتە ئاینی ئیسلام تەنها هاندەر و رابەری زانستەکان بووە ئیتر سروشتی بوو بێت یان غەیری ئەم، هەر ئەمیش بووە کە ئوممەتێکی نەفامی بەرزکردەوە بۆ لوتکەی زانست و زانیاری و لە زەوییەکەیدا مەزنترین شارستانێتی مرۆڤی چاند، ئیتر موسوڵمانان ئەم چرای رۆشنبیرییەیان هەڵگرت و بە هەموو لایەکی زەوی تاریکدا بڵاویان کردەوە بە مەبەستی روونکردنەوە و رێنیشاندانی مرۆڤەکان بۆ رێگاکانی چاکە و دادپەروەری و جوانی، گۆڤاری زانست (Science)ی ئەمریکی دەڵێت: هۆکاری بڵاوبوونەوەی زانستەکان لەگەڵ دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا بریتییە لە قورئان خۆی، کە دەرباز بوونی وڵاتانی ئیسلامی تەنها بە فێربوون و شوێنکەوتنەوەی قورئان سەرلەنوێ دەبێت، هەروەها (جاستۆن) دەڵێت: قورئان ئەو بنەمایانەی تێدایە کە بناغەی شارستانێتی جیهانە [٤].

---

(٣) ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەر (ﷺ) ئیمامی (إبن ماجة وأبويعلى وابن عبدالبر) گێڕاویانەتەوە و (الألباني) دەڵێت: فەرموودەیەکی (صحيح)ە. بڕوانە (صحيح سنن إبن ماجة).

(٤) بڕوانە کتێبی (النبوة والعقل) لا ٦٤.

– مسیو (دیفونیت) دەڵێت: دەبێت دان بەوەدا بنێین کە ئەو زانستانەی کە ئەوروپایان بووژاندەوە لە سەدەی دەیەمی زایینی‌یەوە لە قورئانەوە وەرگیراون، موسوڵمانانیش ماموّستای ئەوروپا بوون لە سەردەمی وەحشیگەری‌یەکەی‌دا لە سەدەی نۆیەمەوە بۆ سەدەی سیانزەیەم[٥]، هەروەها فەیلەسوفی ئینگلیزی هاوچەرخ (برتراند راسل) دەڵێت: راست نی‌یە کە ساڵەکانی نێوان (٦٩٩–١٠٠٠ز) بە سەردەمی تاریکی ناوبنێین چونکە شارستانێتی ئیسلامی لەم سەردەمانەدا لە هیندستانەوە بۆ ئەندەلوس لەوپەڕی مەزنی و پرشنگداریی‌دا بووە، بەکارهێنانی ئەم زاراوەیەش ئەوەی لێدەخوێنرێتەوە کە شارستانێتی تەنها بریتی‌یە لە شارستانێتی رۆژئاوا، کە تەنها رووبەکە لە رووەکانی[٦].

– ئەگەر کتێب بەڵگە بێت لەسەر شارستانێتی میللەتان و خۆشەویستی‌یان بۆ زانست، دەبا گوێبگرین بۆ (جورجی زەیدان) لە باسەکەی‌دا دەربارەی کتێبخانەکانی دەوڵەتی ئیسلامی، کە دەڵێت: ژمارەی کتێبەکانەی کتێبخانەی شارێکی وەك (تەرابولس) بە تەنها گەیشتە ٣ ملیۆن، پاشان بەراورد دەکات لەنێوان ئەم و کتێبخانەی پایتەختێکی گەورەی ئەمڕۆی ئەوروپا وەك (پاریس) کە بەناوبانگترین کتێبخانەی (کتێبخانە ئەهلی)یەکەی بووە، ژمارە کتێبەکانی گەیشتە ٢ملیۆن و ٧٠٠ هەزار بەرگ، واتە کەمتر لە کتێبخانەی (تەرابولس) بە ٣٠٠ هەزار کتێب!![٧]

– قسەکانی (جاکوب سی رایلی) ئەمە دووپات دەکاتەوە کە دەڵێت: بۆ ماوەی زیاتر لە ٥ سەدە ئیسلام کۆنترۆڵی هەموو جیهانی کرد بە هێزی و زانستەکانی و شارستانی‌یەتە پێشکەوتووەکەی، کە میراتگری فەلسەفە و زانستەکانی ئیغریق بووە، و پاشان هەستا بە گوێزانەوەی ئەم گەنجینانە پاش ئەوەی کە دەوڵەمەندتری کرد بە فیکر و زانستی خۆی بۆ ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا،

(٥) بڕوانە کتێبی (الإعتذار الى محمد والقرآن) دانانی (جان دیود بورت).

(٦) بڕوانە کتێبی (History of Western Philosophy) لا ٤١٠.

(٧) بڕوانە (تأريخ التمدن الإسلامي) بەرگی ٣ لا ٢٣٠.

کە کاریگەریی بە قووڵەکانی خۆی بەجێهێلا لەسەر ژیان و بیرکردنەوەی ئەوروپی یەکان [8].

- بیریاری بەناوبانگ (سپێنسەر ئەبراهام) دەڵێت: گوێم لە یەکێك لەو ئینگلیزی‌یانە بوو کە موسوڵمان بووبوو دەیووت: ئایا هەموو فەیلەسووفەکانی دونیا دەتوانن تەنها یەك هەڵە لەسەر قورئان بگرن، ئەگەر پشتیش ببەستن بە هەموو ئەو زانیاری و زانستە نوێیانەی ئەمڕۆ؟!

هەرگیز ناتوانن، ئەگەر بە گریمانەش شتێك بدۆزنەوە و وابزانن کە هەڵەیە بابزانن کە هەڵەکە لە زانستەکەی ئەواندایە نەك قورئان، چونکە زانستەکان رۆژانە دەگۆڕێن کە بەردەوام دەبنە هۆی دەرخستنی ماناو دڵڕفێن و سەرسوڕهێنەرەکانی ئایەتەکانی قورئان کە پێشتر نەماندەتوانی بیزانین تاوەکو زانست پێشکەوت، نموونەی ئەمەش ئەوەیە کە فەلەکی‌یەکان سەرەتا دەیانووت زەوی جێگیرە و خۆر دەجووڵێت، دوایی ووتیان زەوی دەجووڵێت و خۆر جێگیرە، لەکۆتاییشدا ووتیان هەموویان دەجووڵێن و خۆریش بۆ ئارامگایەکی خۆی دەجووڵێت [9]، کەواتە لەمانەوە دڵنیا دەبینین کە زانستەکان دەگۆڕێن بەلام قورئان جێگیرە، هەروەها دەڵێت: لە سەردانێکمدا بۆ شاری (بوتارلییە) چووم بۆ بینینی (د. گرینییە) مامۆستای فەڕەنسی بەناوبانگ و ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران کە بیستم موسوڵمان بووە بە مەبەستی پرسیار کردن دەربارەی هۆکاری موسوڵمان بوونی، کاتێك پرسیارم لێکرد بەم شێوەیە وەلامی دامەوە: من بەدوای هەموو ئەو ئایەتە قورئانی‌یانەدا چووم کە پەیوەندیی‌یان بە زانستە پزیشکی و تەندروستی و سروشتی‌یەکانەوە هەیە کە من لە منداڵی‌یەوە خوێندوومن و چاك شارەزام

---

(٨) بڕوانە گۆڤاری (**Islamic Review**) ژمارەی نیسانی ١٩٦٥.

(٩) بڕوانە ئەم ئایەتە پیرۆزانە: ﴿**وهو الذِي خلق الليلَ والنهار والشمس والقَمر كُل ِفي فَلَكٍ يسـبحونَ**﴾ (الأنبياء:٣٣) واتە: خوای پەروەردگارە کە شەو و رۆژ و خۆر و مانگی دروستکردووە و هەموو بە خولگە دەجووڵێن، ﴿**والشمس تجري ِلمستقَر لها ذَلـك تقْـدِير العزيـز العلِـيم**﴾ (يس:٣٧) واتە: خۆر بەرەو ئارامگایەکی خۆی دەڕوات بەخێرایی، کە ئەمە ئەندازەبۆدانانی ئەو خودایەیە کە خاوەنی عیززەت و زانستە.

تێیاندا، بینیم ئەم ئایەتانە بە تەواوەتی یەکدەگرنەوە لەگەڵ زانیارییە نوێکانماندا، هەربۆیە موسوڵمان بووم چونکە لەوە دڵنیابووم کە محمد (ﷺ) حەق و راستی ئاشکرای هێناوە و ئیسلام دژایەتی زانست ناکات .... ئەگەر هەر شارەزایەکی هونەرێك لە هونەرەکان یان زانستێك لە زانستەکانیش هەستێت وەکو من بە بەراورد کردنی هەموو ئەو ئایەتانەی پەیوەندی‌یان هەیە بەو شتەوە کە ئەو دەیزانێت ئەوا بەبێ گومان موسوڵمان دەبێت وەك من، ئەگەر بێتو دڵ و مێشکی خاڵی بێت لە مەبەستە تایبەتی‌یەکان [10].

– دکتۆر (هورتن) کە یەکێکە لە زانا ناسراوەکانی (ئەڵمانیا) دەڵێت: لە ئیسلامدا یەکگرتنی ئاین و زانست دەبینین، تەنها ئاینێکیشە کە ئەم دووانە یەکدەخات، هەروەها دەبینین کە بابەتەکانی ئاین و زانست یەکێکن، و ئاراستەی فەیلەسوف و فەقیە هاوشانی یەکە بەبێ بوونی بەربەرەکانێ لەنێوانیاندا.

– زانا (تۆماس ئارنۆڵد) لە کتێبی (بانگەوازکردن بۆ ئیسلام)دا دەڵێت: ئیسلام لە ناوکرۆکی‌دا دینێکی عەقڵی‌یە، بە هەموو مانا فراوانە زمانەوانی و مێژوویی‌یەکەی ئەم ووشەیە، پێناسەی رێگەی ژیریی بەوەی کە بریتی‌یە لە هەڵسەنگاندنی بیروباوەڕە ئاینی‌یەکان لەسەر بناغەی عەقڵ بە تەواوەتی بەسەری‌دا دەچەسپێت [11].

– زانا (**Deutsch**) دەڵێت: قورئان بریتی بوو لەو پاڵنەرەی کە بووە هۆی بەرز کردنەوەی ئاستی موسوڵمانان و پاڵنانیان بۆ ئەوروپا بۆ ئەوەی کە پاشا و دەسەڵاتداری بن، و بۆ ئەوەی کە مینبەری ئینسانی‌یەت بەرز کەنەوە لەکاتێکدا کە تاریکایی باڵادەست بوو لە هەموو لایەك، بە پاڵنەری قورئان موسوڵمانان ئالای حیکمەتیان بەرز کردەوە و خزمەتی زانست و زانیاریی‌یان کرد، و زانستەکانی پێش خۆیان زیندوو کردەوە، و بوونە مامۆستای فەلسەفە و فەلەك و پزیشکی و هونەری بیناسازی لە ناوازەترین شێوەی‌دا بۆ رۆژهەڵات و رۆژئاواش، کە ئەمە

(١٠) بڕوانە گۆڤاری (أجوبة المسائل الدينية) دەورەی ٦ ژمارە ١١ لا ٣٤٧.

(١١) بڕوانە کتێبی (الدعوة الى الإسلام) لا ٤٥٤ – ٤٥٥.

بواری داین بگەینە پێشکەوتنی زانستی نوێ، هەربۆیە دەبێت لە گریان نەوەستین هەرکاتێك کە ئەو رۆژەمان بیربکەوێتەوە کە (غەرناتە) تیٚ‌ىدا کەوت و داگیرکرا.

– پرۆفیسۆر (دالماس) راگری کۆلێجی پزیشکی زانکۆی مونبلییە (Montpellier) لە کۆڕێکیدا دەربارەی مێژووی دامەزراندنی ئەو زانکۆ بەناوبانگە ووتی: کاتێك خەڵکی (مونبلییە) لە سەرەتای سەدەی دوانزەیەمی زاییینیدا وویستیان زانکۆکەیان دامەزرێنن، بینییان لە شارەکەیاندا ئەو مامۆستا و زانا خاوەن شارەزاییە پێویستەیان نییە بۆ دروستکردنی زانکۆ و ووتنەوەی وانە زانستییە ئاست بەرزەکان، هەربۆیە بیریان لەوە کردەوە کە داوای یارمەتی لە زانکۆکانی تر بکەن بۆ ئەم مەبەستە، سەرەتا سەیری زانکۆی (پاریس)یان کرد و بینییان حاڵی لەخۆیان باشتر نییە، پاشان بیریان لە (رۆما) کردەوە و بینییان کە خەڵکی (مونبلییە)ی خۆیان حاڵیان زۆر لەوان باشترە، ئینگلتەرا و ئەڵمانیاش لە هەنگاوە سەرەتاییەکانی زانست و رۆشنبیریدا بوون، دوای گەڕانی زۆر بۆیان دەردەکەوت کە هیچ چارەیەکی تر نییە تەنها داوای یارمەتی نەبێت لەو تەنها وولاتەی کە دەتوانێت بە مامۆستا و زانای شارەزا تەزویدیان بکات کە ئەویش دەوڵەتی ئیسلامی بوو لە ئەندەلوس، هەربۆیە پەیوەندییان پێوەکرد و هەژارییە زانستییەکەی خۆیان خستە بەردەستیان و پێویستی زۆریان بۆ مامۆستا و شارەزا روونکردەوە، دەوڵەتی ئیسلامیش داواکەی بۆ جێبەجێکردن و بۆ شاری (مونبلییە) ٣ دانەی لە گەورەترین زانایانی پزیشکی و زانستەکان و فەلسەفەی بۆ ناردن، ئەمانیش دەستیان کرد بە ئیشەکەی خۆیان بە گەرمی و زانکۆکەیان رێکخست، بە تایبەتی کۆلیجی پزیشکی لەگەڵ مامۆستا فەرەنسییەکاندا، و بۆ ماوەی ٣ساڵیش بەردەوام بوون لە ووتنەوەی وانە و موحازەرە زانستییەکانیاندا[١٢].

– هەردوو پرۆفیسۆر (Ballasterros) و (Ribera) دەڵێن: قوتابخانەکانی منداڵان لە دەوڵتی ئیسلامیدا بەنزیکەیی بەشی هەموو منداڵانی دەکرد، و

(١٢) بڕوانە گۆڤاری (العربي) ژمارە ١٠٩ی شەعبانی ١٣٧٨ك.

خوێندنی باڵاش کۆلیج و پەیمانگای تایبەتی بۆ دروستکرابوو، لەگەڵ ئەمانەشدا ماڵەکانی گەورە زانایان و وەزیرەکان و کاربەدەستان و دەوڵەمەندان پڕ بوو لە کۆڕ و کۆبوونەوە زانستی‌یەکان و خزمەتکار و پارێزەری زانست بوون، یەکەم کۆمەڵگەی زانستی کە دروستکرا (بيت الحكمة) بوو لە بەغدا، کۆمەڵگەی زانستی دووەم ئەو کۆمەڵە کۆلیجە بوون کە ناویاننرا (النظامية) کە وەزیری سەلجوقی (نظام الملك) دایمەزراندن و بەشی ناوخۆییشیان هەبووە، زانا (**Reubenlevy**) باوەڕی وایە کە زانکۆ ئەوروپی‌یە سەرەتایی‌یەکان لەسەر شێوازی (النظامية) دامەزران [١٣]، لە قوتابخانە باڵاکانی تر (الرشيدية والأمينية والطرخانية والخاتونية والشريفية) لە دیمەشق و (الناصرية والصلاحية) بوون لە میسر، هەروەها دەڵێت: هیچ شارێکی گەورەش خاڵی نەبووە لە قوتابخانەیەکی لەو جۆرە وەك شارەکانی: قاهیرە و نەیسابوور و سەمەرقەند و بەلەخ و حەلەب و غەزنە و لاهور و غەیری ئەمانەش، لە ئیسپانیاش پەیمانگە زانستی‌یەکان زۆر بڵاوبوون تەنانەت دەڵێن بە تەنها لە (قورتوبە)دا چەند سەد دانەیەك لەم پەیمانگایانە هەبوون، لە هەموو ئەم شوێنە زانستی‌یانەدا فەلسەفە و ئەدەبیات و مێژوو و لقەکانی زانست دەخوێنران بە هاوشانی خوێندنە ئاینی‌یەکان، لە ئیسپانیادا چەندین پەیمانگای زانستی باڵا (کە ئێستا پێی دەووترێت زانکۆ) دامەزران کە لە بەناوبانگترینیان زانکۆکانی: قورتوبە و ئیشبیلیە و مالقە و غەرناتە بوون، لەسەر دەرگای سەرەکی زانکۆی غەرناتە ئەم دەستەواژەیە هەڵکەنراوە: یاسای جیهان لەسەر ٤ بناغە دامەزراوە: دادپەروەری پاشایان و زانستی دانایان و پەرستشی عابیدان و ئازایەتی و چاونەترسی ئازایان، بۆ ئەم زانکۆیانەی موسوڵمانان قوتابی‌یە ئەوروپی‌یەکان دەهاتن بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوە [١٤].

– (بوکود) دەڵێت: زانکۆکانی موسوڵمانان بە گەرمی پێشوازی لە قوتابی‌یە گاور و جوولەکەکان دەکرد و لەسەر حیسابی خۆی خەرجی بۆ دەکردن،

---

(١٣) بڕوانە (**A. Bayhad. Chronicle**).

(١٤) بڕوانە کتێبی (الفكر الإسلامي) لا ٥٤ – ٥٥.

مەسیحی‌یەکان ئەوپەڕی سوودیان لەم بەخشنانە دەکرد، هەربۆیە بە بەردەوامی قوتابی‌یان دەنارد بۆ هەموو وولاتە موسوڵمانەکان، ئەوروپی‌یەکانیش شانازی‌یان بەوەوە دەکرد کە قوتابی زانکۆ ئیسلامی‌یەکان بوون.

لە کۆتاییدا باسی ئەوە دەکەم کە شارستانێتی ئیسلامی لەبەرئەوەی لەسەر بنەماکانی رێلێنانی مرۆڤەکان و باشتر کردنی ژیانیان (لەرێی هاندانی پێشکەوتنە زانستی‌یەکانەوە) دامەزراوە، بە درێژایی مێژووەکەی کەمترین رادەی خوێنرشتنی بەرپا کردووە لە مێژوودا، تەنانەت ئەگەر قوربانیانی هەموو جەنگە ئیسلامی‌یە راستەکان بەدرێژایی ١٤٠٠ ساڵی مێژووی موسوڵمانان کۆبکەینەوە ناگاتە ژمارەی قوربانیانی تەنها هەردوو جەنگە جیهانی‌یەکەی سەدەی بیستەم، فەرموون ئێوە و چەند سەرژمێری‌یەکی جیهانی لەم بوارەدا:

- کۆی گشتی هەموو کوژراوەکانی جەنگ لە سەردەمی پێغەمبەردا (ﷺ) کە لە ساڵی دووەمی کۆچی‌یەوە تا نۆیەمی کۆچی خایاند بریتی بوو لە (١٠١٨)کەس، کە (٢٥٩)یان موسوڵمان بوون، و (٧٥٩)یان بێباوەڕ بوون.

- بەڵام لەلایەکی ترەوە بابزانین دەوڵەتە داگیرکەرەکانی ئەوروپا و ئاسیا لەم سەدانەی دواییدا بۆ داگیرکردن و ژێردەست کردنی وولاتانی جیهان بە مەبەستی رووتاندنەوەیان، چ خوێن ڕشتنێکیان بەرپا کردووە!:

١- بەریتانی‌یەکان تەنها بۆ ئیستیعمار و داگیرکردنی صین زیاد لە ٢٠ ملیۆن کەسیان لەناوبرد (وەك نەهرۆ دەڵێت).

٢- تەنها لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا (١٩١٤-١٩١٨ز) کە لەنێوان وولاتە رۆژئاوایی‌یەکاندا رووی‌دا (٢١) ملیۆن کەس بوونە قوربانی، کە لە جەنگدا ٧ ملیۆن کەس کوژران، و ئەوانی تر بە کاریگەریی‌یەکانی جەنگ لەناوچوون.

٣- مستەر ماکستۆن (**Maxton**) کە ئەندامی پەرلەمانی ئینگلتەرایە وایداناوە کە ژمارەی قوربانیانی جەنگی جیهانی دووەم (١٩٣٩-١٩٤٥) لە سەربازان و کەسانی مەدەنی لە ١٠٠ملیۆن کەس کەمتر نەبووە، ٥٥ ملیۆن کەس کوژران لەگەڵ زیاد لە ٤٥ ملیۆن بریندار و وونبوو، کوشتنی

تەنها یەك كەس (١٠٠٠٠) جونەیهی تێچووە، كۆی تێچوونی جەنگ بریتی بووە لە ٣٧ ملیار جونەیهی ئیسترلینی بە پارەی ئەو كاتە، كە تەنها تێچوونی ١ كاتژمێر جەنگ ١ ملیۆن جونەیە بووە !!!! كۆی گشتی خەسارەت و زیانە ماددی‌یەكانی جەنگ گەیشتە زیاد لە ٤٠٠ ملیار دۆلار!! ئابووریی‌ناسان دەڵێن: بڕی ئەو پارەیەی كە مرۆڤ لەو جەنگەدا سووتاندی بەدڵنیاییی‌یەوە بەشە ئەوەی دەكرد كە بۆ هەر خێزانێك لە وولاتەكانی: (بەریتانیا، و ئوسكوتلەندا، و ئێرلەندا، و بەلجیكا، و روسیا، و ئەمریكا، و ئەڵمانیا، و كەنەدا، و ئوستراليا) كۆشكێكی ئامادەكراو بە هەموو ئەساسێكی نایاب دروستكرایە!!

٤- تەنیا قوربانیانی چەكی ئەتۆمی بەكارهێنراو لە (هیرۆشیما و ناگازاگی) یابان لە جەنگی جیهانی دووەمدا لەلایەن ئەمریكاوە گەیشتە (٢٠٠,٠١٠) كەس كە راستەوخۆ گیانیان لەدەستدا بێجگە لە ملیۆنان بریندار و كوێر و شەل و ئیفلیج، تا ئەمڕۆش بەهۆی كاریگەریی‌یەكانی تیشكدانەوە زیاتر لە ٣٠٠ هەزار كەسی تر گیانیان لەدەستداوە.

٥- (لینین) بۆ جێگیر كردنی كۆمۆنیستی ٨ ملیۆن كەسی لەناوبرد، و لە قسەیەكی بەناوبانگی‌دا دەڵێت: من بەلامەوە ئاسایی‌یە كە ٢/٣ی دانیشتوانی زەوی لەناو ببەم بۆ ئەوەی كە ١/٣كەی تر ببن بە كۆمۆنیست!.

٦- (ستالین) تەنها بۆ جێگیركردنی سیستمی كێڵگە هەرەوەزی‌یەكان لە روسیادا زیاد لە ٢٢ ملیۆن كەسی كوشت و زیاد لە ١٠ ملیۆنی تری دەربەدەر كرد.

٧- شۆڕشی كۆمۆنیستی صینی بووە هۆی لەناوبردنی زیاد لە ٥ ملیۆن كەس.

٨- چەسپاندنی كۆمۆنیستی لە توركستانی ئیسلامی و داگیر كردنی لەلایەن چینە كۆمۆنیستەكانەوە بووە هۆی كوشتنی ٦ ملیۆن كەس وەك لە گۆڤاری (تركستان ملی)دا هاتووە!

٩- ئەوەی هیندی‌یە بت و مانگا پەرستەکان کردیان بە موسوڵمانان لەکاتی جیابوونەوەی پاکستاندا هیچی کەمتر نەبوو لە کارەکانی تەتەرە کۆنەکان، لە پەلامارە دڕندەکانیاندا بۆ سەر موسوڵمانان زیاد لە ٨ ملیۆن موسوڵمان ئاوارە بوون و رووبانکردە پاکستان، لەمانە تەنا ٣ ملیۆنیان گەیشتنە پاکستان و ئیتر ٥ ملیۆنەکەی تر لە رێگادا گیانیان لەدەستدا، چونکە باند و چەتەکانی دەوڵەتی هیندستان رێگەیان پێگرتن و لەناویانبردن، و لاشەکانیان قەل ودالّ خواردیان، ئەمەش دوای شپرزە کردن و لووت و گوێ بڕینیان! با کارەساتی ئەو شەمەندەفەرەش بوەستێ کە وا بڕیاربوو ٥٠ هەزار مووچەخۆری دەوڵەت بگوێزێتەوە بۆ پاکستان، کە سواری شەمەندەفەر بوون و بەو تونێلەدا رۆیشتن کە دەکەوێتە نێوان هیندستان و پاکستانەوە، جەندرمە و چەتەکانی هیند دەستیان لێکردنەوە و سەرەنجام زۆربەیان لەناوبرد و بریندار کرد.[١٥]

١٠- کەمترین لەم قەسابخانانە فەرەنسا بەرپای کرد کە تەنها لە جەزائیر لەکاتی شۆڕشی سەربەخۆیی‌دا زیاد لە ١,٥ ملیۆن کەسی لەناوبرد!!!

١١- سەرانی سۆسیالیستی وولاتی یۆگۆسلاڤیا (بەتایبەتی جۆزێف تیتۆ) لەدوای جەنگی جیهانی دووەمەوە زیاد لە ١ ملیۆن موسوڵمانی بێتاوانیان لەناوبرد بۆ جێگیرکردنی رژێمەکەیان.

١٢- ئەمریکا لە جەنگی ڤێتنامدا کە نزیکەی (١٢) ساڵی خایاند زیاد لە ٢ ملیۆن کەسی ڤێتنامی لەناوبرد لەگەڵ نزیکەی ١٠٠ هەزار قوربانی خۆی‌دا، بەتەنها هێرشە ئاسمانی‌یەکان بۆ سەر باکووری ڤێتنام زیاد لە ١ ملیار دۆلار زیانی ماددی‌یان گەیاند، لە بەرامبەردا لەو هێرشە ئاسمانی‌یانەدا زیاد لە ٣٠٠٠ فڕۆکەی جەنگی ئەمریکی خرانە خوارەوە کە بایی زیاد لە ٨ ملیار دۆلار بوون، ئەمە بێجگە لە زیانە ماددی‌یەکانی تر کە بە ملیارەها دۆلاری تر مەزەندە کراوە.

---

(١٥) بڕوانە (في ظلال القرآن) بەرگی چوارەم –لا ١٥١ بۆ ١٥٣.

هەر ئەوەندەش بەسە کە بزانین چەندین ڕۆژهەڵاتناس و زانای ناسراوی ڕۆژئاوا دوای لێکۆڵینەوەی لایەنە ناوازەکانی ئایینی پیرۆزی ئیسلام بیروباوەڕی تەواویان بەوە هێنا کە تەنها دینی ڕاست و دروستە، و موسوڵمان بوونی خۆیان بە هەموو دونیا ڕاگەیاند، لەوانە: نووسەری فەرەنسی (ألفونس إيتين دينيه)، ڕۆژهەڵاتناسی بەریتانی (لۆرد هدلی)، نووسەری ئینگلیزی (تۆماس کارلیل)، نووسەری نەمساوی (لیوبۆڵد فایس) کە موسوڵمان بوو ناوی خۆی گۆڕی بۆ (محمد أسد)، پرۆفیسۆری فەرەنسی مارکسی (ڕۆجێه گارودی) کە ناوی خۆی گۆڕی بۆ (ڕەجاء گارودی)، و پزیشکی بەناوبانگی فەرەنسی (مۆریس بۆکای) و چەندینی تریش.

دوا سەرنج

لە كۆتايی ئەم بابەتەماندا پێم خۆشە كەمێك باسی ئەو هۆكارانە بكەين كە بوونە هۆكاری دواكەوتنی جيهانی ئيسلامی و موسوڵمانان لە رەوتی شارستانیيەت و پێشكەوتنی زانستی، دیارە هۆكارەكانی بارودۆخێكی ئاوەها ئاڵۆز و پەلدارن و پێويستی بە لێكۆڵينەوەی دووردوورودرێژ هەيە، بەتايبەتی بۆ ئەم چەند سەدەيەی دوايی ژيانی موسوڵمانان، و هەروەها بۆ هۆكارەكانی پێشكەوتنی ميللەتانی تر بەتايبەتی گەلانی رۆژئاوا، بەڵام ئەوەی من لێرەدا مەبەستمە ئەوەيە تيشك بخەينە سەر هێڵە گشتیيەكانی ئەم بابەتە و لە دەرەنجامی گشتی ئەو باسانەی لەم كتێبەدا تاوتويێمان كردن ئەم خاڵانەی خوارەوە دەتوانين كۆبكەينەوە:

١ – لە سەردەمانی زێرينی ئيسلامیدا پێشڕەوی و جڵەوی جيهانی ئيسلامی (و هەموو جيهانيش) بەدەست كەسانێكەوە بوو كە هەر يەكێكيان بريتی بوون لە موعجيزەيەكی گەورە بۆ پێغەمبەرمان محمد (ﷺ) لەرووی بيروباوەڕ و كار وكردەوە و رەووشت و پەروەردە و نەرمی و پاك وپوختی و بەرزيی دەروون و كامڵی و ناوەنديی لە هەموو كارێكياندا، هەريەكێك لەمانە لەهەمان كاتدا پارێزكار و زاهيد و پاڵەوان و زانا و دادپەروەر و فەقيە و كاربەدەستێكی لێزان و دەستپاك و سياسیيەكی لێهاتوو بوون، بەڵام ئەوەی كە جێگەی داخە و لە خراپی بەختی هەموو جيهانيشە ئەوەيە كە لە سەردەمانی دواييدا كەسانێك بوون بە كاربەدەست و پێشەنگ كە لێهاتوو و بەتوانا نەبوون و پەروەردەيەكی پێويستی ئاينی و دونيايی نەكرابوون وەك كەسانی پێش خۆيان بۆ ئەوەی كە بتوانن بەو ئەركە گەورەيەی سەرشانيان وەك پێويست هەڵبسن، ئەمەش بە تايبەتی دەبينين لە كۆتايی سەردەمی عەبباسیيەكان و سەردەمی عوسمانیيەكاندا.

٢ – رووداني چەندين دەستكاريی و تێكدان لە ژيانی موسوڵماناندا، كە بوونە هۆی پەيدابوونی درزی گەورە لە بينای شارستانی ئيسلامیدا كە تا ئەمڕۆش نەتوانراوە دابخرێن، لەو تەحريفاتە گەورانەی ژيانی ئيسلامی بريتیيە لە

جیاکردنـەوەی دیـن لـە دەوڵـەت بـە شـێوەیەکی پراکتیکـی بـەپێی بۆچـوونی عـەلمانی، کـە ئەمـە چـاولێکەری بـوو بۆ کەسـانی تـر بەتایبـەتی بۆ ڕۆژئـاوا، و وویسترا کە ئەو تاقیکردنەوەیەی ئەویش بەسەر ژیـانی ئێمـەدا جێبـەجێ بکرێـت، و جیاوازییە گەورەکانی نێوان ئێرە و ئەوێ پشتگوێ خران، ئەمـە لـە ژیـانی ئێمـەی موسوڵماندا لێدانێکی گـەورە بوو، چونکە ئـەم کردارە لـە ئـەوروپادا بووە هـۆی لابردنی کۆسپی سەر ڕێی پێشکەوتن (کە ئاینی مەسیحییەت بوو)، بەڵام لـەلای ئێمە بووە هۆی نەمانی ئەو پاڵنـەرە دەروونییە بەهێزەی کـە هانـدەری زانایـانی پێشوومان بوو بۆ تێڕوانین و لێکۆڵینەوە و بـەرەوپێش چـوون، کـە وەك بینیمـان لـە باسەکانی ئەم کتێبەدا زانایانی ئێمە هانـدەری گـەورەیان بۆ دۆزینـەوە و داهێنـان بریتـی بـوون لـە ئایەتـەکانی قورئـانی پـیرۆز و فـەرموودەکانی پێغەمبـەر (ﷺ)، هـەروەها سـەرهەڵدانی ناکۆکییـە جاهیلییـەکان لـەنێوان پیـاوانی دەوڵـەت و هاووڵاتیانـدا، و خـەڵکی پشـتیان لێکـردەوە و تـەنها بـە خۆشـییەکانی ژیانـەوە سەرقاڵ بوون کە بەهۆی ئەمەوە پێشەنگییەکەیان لەدەستدا، و هەر میللەتێك بـەو شێوەیە بکەوێتـە نـاو ناکۆکی و سـەرقاڵ بـوون بە خۆشـییەکانی ژیانـەوە ئـەوا ناتوانێـت کـە رابەرایـەتی بگرێتـە دەسـت لـە هـەر بـوارێکی ژیانـدا، و تەنانـەت ناتوانێت کە ژیـان و سەربەسـتی خۆیشـی بپارێزێـت ﴿سنةَ اللهِ في الذين خلوا من قبلُ ولن تجد لسنةِ اللهِ تبديلًا﴾ (الأحزاب:٦٢).

٣ – سەرقاڵ بوونی زیاد لـە رادە بـە زانسـتە فەلسـەفییەکان و ئیلاهییـەکانی یۆنانییـەکان بـە تایبـەتی لـە سـەدە دواییەکانـدا، کـە لـە راسـتیدا زۆربـەی بۆچـوونەکانیان بریتییـە لـە ئاکـامی بتپرسـتی ئیغریقییـەکان و پۆشـاکی فەلسەفەیان کرد بە بەریدا و بریتین لە گومـان و مەزەنـدە کـردن و رازاندنـەوەی ووشـەکان کـە هـیچ جـۆرە راسـتییەك و مانایـەکی نییـە، کـە خـوای گـەورە موسوڵمانانی لەمە پاراستووە بەوەی ڕێ ڕۆشنکەرەوەیەکی ئاشکرای بۆ ناردوون لەم بوارەدا، و لـە هیلاکـی و مانـدووبوونی گـەڕان و پشـکنین بەدووری خسـتوون، بـەڵام موسوڵمانان بەگشـتی و زانایانیـان بەتایبـەتی سوپاسـگوزاری پـەروەردگار نەبوون لەسەر ئەم نیعمەتە و بۆ مـاوەی چـەندین سـەدە لـە ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاوادا

لەبری سەرقاڵ بوون بە زانستە سروشتی یە پراکتیکی یەکان کە بۆ ژیانی رۆژانەیان پێویستە و مایەی پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی یانە، ئەوان زیاتر بەو موجادەلە و گفتوگۆ فەلسەفی یەکان و کەلامی یەکانەوە سەرقاڵ بوون کە ناتگەیەنێتە ئەنجام، و زوربەی کاتەکانیان بەبێ هودە بەسەرچوو و زیرەکی و عەقڵی خۆیان لەو بوارانەدا سەرفکرد.

٤ - پشگوێ خستنی زانستە سروشتی یە پراکتیکی یە بەسوودەکان لەلایەن زانایانی سەردەمە دوایی یەکانەوە، و سەرقاڵ بوونیان بە تەواوەتی بە دووبارە کردنەوە و قووڵ کردنەوەی زانستە شەرعی یەکان بەشێوەیەکی هیلاککەر، کە تەنها کاریان بریتی بوو لە کورتکردنەوەکان و راڤەکان و پەراوێزدانان لەسەر کتێبە زانستی یەکانی پێشتر، لەگەڵ ئەمەشدا وەك ئامارەمان پێدا ئەم سەردەمانەی دوایی خاڵی نەبووە لە دەرکەوتنی کەسانێکی هەڵکەوتوو لەبوارە زانستی یە جۆراوجۆرەکاندا، کە ژمارەیان کەمبووە و ئەوەی کە بەجێیان هێڵا لە پاشماوە زانستی یەکانیان زۆر کەمە لەچاو ئەو بەرهەمە زانستی یە گەورەیەی کە رۆژئاوا بەرهەمیانهێنا بەتایبەتی لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ی زایینی دا.

٥ - هەروەها با کاریگەریی گەورەی فاکتەرە دەرەکی یەکانمان لەبیرنەچێت، کە هەروەك باسمانکرد هێرشی مەغۆلەکان بووە مایەی کاولکردنی جیهانی ئیسلامی بەشێوەیەکی نزیك لە تەواو، و فەوتاندنی میراتە زانستی یە هەرە گەورەکەیان، پاشان لە سەدەکانی دواتریشدا داگیرکردنی وولاتانی جیهانی ئیسلامی لە سەدەکانی ١٨ و ١٩ و ٢٠ی زایینی لەلایەن وولاتە داگیرکەرە رۆژئاوایی یەکان و بە تالاّن بردنی خێروبێرەکانیان، ئەوەندەی تر بارودۆخەکەی ناخۆشتر و دواکەوتووتر کرد.

کەواتە کۆبوونەوەی فاکتەرە ناوخۆیی و دەرەکی یەکان پێکەوە بوونە هۆی بەرهەم هێنانی ئەم بارە دواکەوتوو و ناهەموارەی ئەمڕۆ جیهانی ئیسلامی تێی کەوتووە، و ئاشکراشە کە هەرکاتێك موسوڵمانان دەستیان گرتبێت بە راستی بە ئاینەکەیانەوە و بە تەواوەتی ئامۆژگاری و فەرمانەکانی پەروەردگاریان جێبەجێ

کردبێت ئەوا هەمیشە سەرکەوتوو و پێشەنگ بوون و مایەی خۆشگوزەرانیيان بووە لە هەموو بوارەکانی ژیانیاندا.

لە کۆتاییدا دەڵێم (ئەو کەسە کەسە ئەلفێکی بەسە)، ئیتر با حاڵەتی نائاسایی ئەمڕۆی موسوڵمانان نەکرێت بە بەڵگە بەسەر شارستانێتی ئیسلامیيەوە، و مرۆڤ دەبێت بەبیرێکی فراوان و هەمەلایەنەوە مەسەلەکان لێکبداتەوە.

ئیسلامیش هەموو کاتێك ئەو فاکتەرە پێویستانەی تێدایە کە دەبێتە هۆی پێشکەوتنی موسوڵمانان بە مەرجێك موسوڵمانان ئیسلام بەرپابکەن لە ژیان و کۆمەڵگاکەیاندا.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

سەرچاوەکان:

- قورئانی پیرۆز.

- تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان/ م. بورهان موحەممەد ئەمین/ چاپی شەشەم - ٢٠٠٤.

- فتح الباري شرح صحيح البخاري/ الإمام ابن حجر العسقلاني/ مكتبة دار السلام/ الطبعة الثالثة-٢٠٠٠.

- صحيح مسلم بشرح الإمام النووي/ الإمام يحيى بن شرف النووي/ دار المعرفة/ الطبعة السادسة - ١٩٩٩.

- سلسلة الأحاديث الصحيحة/ محمد ناصرالدين الألباني/ مكتبة المعارف- الرياض/ ٢٠٠٤.

- سنن الترمذي/ حكم على أحاديثه وعلق عليه: محمد ناصرالدين الألباني/ مكتبة المعارف - الرياض.

- سنن النسائي/ حكم على أحاديثه وعلق عليه: محمد ناصرالدين الألباني/ مكتبة المعارف - الرياض.

- سنن ابن ماجة/ حكم على أحاديثه وعلق عليه: محمد ناصرالدين الألباني/ مكتبة المعارف - الرياض.

- کتێبی (مقتطفات من كتاب من روائع حضارتنا - للدكتور مصطفى السباعي)/ کورتکردنەوە و بڵاوکردنەوەی (اتحاد المنظمات الطلابية)/ زولقیعدەی ١٤٢٧ك - دیسەمبەری ١٩٩٦ز.

- کتێبی (العلم والإيمان في الفضاء والطيران)/ دانراوی (د. أحمد بن ظافر القرني)/ دار الشريف للنشر والتوزيع -١٩٩٧.

- العلوم والهندسة في الحضارة الإسلامية (لبنات أساسية في صرح الحضارة الإنسانية)/ دانراوی (دونالد ر. هيل)/ وەرگێڕانی (د. أحمد فؤاد باشا)/ لە بڵاوکراوەکانی (عالم المعرفة-الكويت)، زنجیرە: ٣٠٥ / یۆلیۆ-٢٠٠٤.

- دراسات في تأريخ الحضارة الإسلامية/ د. حسان حلاق/ دار النهضة العربية- بيروت/ الطبعة الثانية-١٩٩٩.

- المرجع في الحضارة العربية الإسلامية/ د. إبراهيم سلمان الكروي، د. عبدالتواب شرف الدين/ منشورات ذات السلاسل/ الكويت-١٩٨٧.
- فصول من تأريخ الحضارة الإسلامية/ د. طه ندا/ دار النهضة العربية - بيروت.
- موسوعة الحضارة العربية (العصر الأندلسي)/ د. قصي حسين/ دار البحار- بيروت/ الطبعة الأولى-٢٠٠٥.
- تأريخ العرب وحضارتهم في الأندلس/ د.خليل إبراهيم السامرائي، د. عبدالواحد ذنون طه، د. ناطق صالح مطلوب/ دار المدار الإسلامي/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٤.
- الأمة الأندلسية الشهيدة (تأريخ ١٠٠ عام من المواجهة والإضطهاد بعد سقوط غرناطة)/ عادل سعيد بشتاوي/ المؤسسة العربية للدراسات والنشر/ الطبعة الأولى/ بيروت - ٢٠٠٠.
- العرب والتربية والحضارة - الإختيار الصعب/ د. محمد جواد رضا/ منشورات ذات السلاسل/ الكويت-١٩٨٧.
- قطوف دانية من مآثر المسلمين وظلام الغرب/ إبراهيم النعمة/ مطبعة الزهراء/ الموصل-٢٠٠٣.
- المسلمون والعلم الحديث - عبدالرزاق نوفل.
- موسوعة العلامة عبدالمجيد الزنداني/ إعداد: د. علي أبوالخير/ دار الخير/ بيروت - دمشق - ٢٠٠٦.
- بناء الكون ومصير الإنسان/ هشام طالب/ دار المعرفة/ بيروت - ٢٠٠٦.
- إسهام علماء المسلمين في الرياضيات/ د. علي عبدالله الدفاع/ دار الشروق/ بيروت -١٩٨١.
- أعلام الفلك في التأريخ العربي/ د. علي حسن موسى/ منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية السورية/ دمشق - ٢٠٠٢.
- المنجد في اللغة والأعلام/ المطبعة الكاثوليكية/ دار المشرق - بيروت/ الطبعة الأربعون - ٢٠٠٣.
- ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين/ أبوالحسن علي الحسني الندوي/ مكتبة الإيمان- مصر.

- الإسلام أبداً/ هادي المدرسي/ دار الصادق/ بيروت - ١٩٧٣.
- مقدمة ابن خلدون/ عبدالرحمن بن محمد بن خلدون/ دار الأرقم - بيروت.
- مروج الذهب ومعادن الجوهر/ أبي الحسن علي بن الحسين المسعودي/ دار المعرفة/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٥.
- الغناء والمعازف في الإعلام المعاصر/ د. محمد عبدالرحمن المرعشلي/ دار المعرفة/ بيروت-٢٠٠٦.
- الكامل في التأريخ/ عزالدين بن علي الجزري/ دار الطباعة-القاهرة.
- تأريخ البيمارستانات في الإسلام/ أحمد عيسى بك.
- التأريخ الإسلامي (١-٢٢)/ محمود شاكر/ المكتب الإسلامي - الطبعة الثامنة/ بيروت -٢٠٠٠.
- تأريخ الإسلام السياسي الديني الثقافي الإجتماعي (الأجزاء: ١-٤)/ د. حسن إبراهيم حسن/ دار الجيل/ الطبعة الخامسة عشرة -٢٠٠١.
- العراق في التأريخ/ مجموعة من الأساتذة/ بغداد -١٩٨٣.
- أهم الأحداث التأريخية (١٦٠٠ قبل الميلاد -١٩٩٣م)/ حمدو طماس/ دار المعرفة/ بيروت -٢٠٠٣.
- التفسير الإسلامي للتأريخ/ د. عمادالدين خليل/ الطبعة الرابعة - ١٩٨٦.
- دراسات تأريخية/ د. عمادالدين خليل/ دار إبن كثير/ الطبعة الأولى-٢٠٠٥.
- الموقف من التأريخ الإسلامي وتأصيل الهوية/ د. حامد محمد الخليفة/ دار القلم/ دمشق -٢٠٠٥.
- تجارة المحيط الهندي في عصر السيادة الإسلامية (٤١-٩٠٤هـ : ٦٦١-١٤٩٨م)/ د. شوقي عبدالقوي عثمان/ له بلاّوكراوەكانى (عالم المعرفة-الكويت)، زنجيره: ١٥١ / يوّليوّ-١٩٩٠.
- أطلس التأريخ العربي الإسلامي/ د. شوقى أبوخليل/ دار الفكر/ دمشق - ٢٠٠٢.
- أطلس تأريخ العرب والإسلام/ د. سيف الدين الكاتب/ المؤسسة العلمية للوسائل التعليمية -٢٠٠٥.

- أطلس تأريخ العرب والعالم/ د. سيف الدين الكاتب/ المؤسسة العلمية للوسائل التعليمية - ٢٠٠٥.

- الأطلس الإسلامي الجديد/ كمال هاشم محمود/ دار القلم العربي.

- موسوعة تأريخ العلوم العربية (الجزء الأول)/ علم الفلك النظري والتطبيقي/ إشراف: رشدي راشد/ مركز دراسات الوحدة العربية/ الطبعة الأولى-١٩٩٧.

- موسوعة تأريخ العلوم العربية (الجزء الثاني)/ الرياضيات والعلوم الفيزيائية (الرياضيات العددية، الجبر، الهندسة، المثلثات، الرياضيات التحليلية، الموسيقى، الستاتيكا، المناظر والطبيعيات)/ إشراف: رشدي راشد/ مركز دراسات الوحدة العربية/ الطبعة الأولى-١٩٩٧.

- موسوعة تأريخ العلوم العربية (الجزء الثالث)/ التقانة - الكيمياء - علوم الحياة (الهندسة المدنية والميكانيكا، الجغرافيا الإنسانية، الفلاحة، الكيمياء، الطب)/ إشراف: رشدي راشد/ مركز دراسات الوحدة العربية/ الطبعة الأولى-١٩٩٧.

- القانون في الطب/ الشيخ الريس أبوعلي المعروف بابن سينا/ دار إحياء التراث العربي/ الطبعة الأولى - ٢٠٠٥.

- سەرجەمی بەرهەمی (محەممەد ئەمین زەکی بەگ) (یەکەم بەرگ)/ سدیق ساڵح/ بنکەی ژین/ سلێمانی - ٢٠٠٥.

- دائیرەتولمەعاریف (فەرهەنگی زانیاری و هونەر) - بەشی یەکەم/ ئەندازیار خوسرەو جاف/ چاپخانەی شڤان/ چاپی دووەم-٢٠٠٧.

- ئینسایکلۆپیدیای گشتی/ یاسین صابر صالح/ چاپ و پەخشی سەردەم/ سلێمانی - ٢٠٠٥.

- شەوکار (فەرهەنگێکی تایبەتمەندی کیمیایە)/ جەمال عەبدول/ لەبڵاوکراوەکانی ناوەندی رۆشنبیر/ ١٩٩٨.

- فەرهەنگی (ژیر)/ عەرەبی - کوردی/ رزگار کریم/ سلێمانی - ٢٠٠٧.

- توخمەکان/ ئەسعەد قەرەداخی/ چاپی یەکەم- ٢٠٠٦.

- ئاشتی لە ئیسلامدا/ ئەحمەد کاکە مەحموود/ لەبڵاوکراوەکانی گۆڤاری (النفیر)/ چاپی یەکەم - ١٩٩٢.

- پەروەردە لە ئیسلامدا/ ئەحمەد کاکە مەحموود/ چاپخانەی ئەسعەد - ١٩٨٥.
- سەربەستی لە ئیسلامدا/ ئەحمەد کاکە مەحموود/ چاپخانەی نەورەس/ سلێمانی -١٩٨٣.
- سالنامەی (١٩٩٨)ی سلێمانی/ ئامادەکردن و کۆکردنەوەی: فازل علی عەباس/ وەزارەتی ناوخۆ-پارێزگای سلێمانی.
- رۆژژمێری هاوسەر- ١٩٩٠/ هۆشیار محەممەد عەزیز/ لەبلاوکراوەکانی پرۆژەی هاوسەر (٤١)- سلێمانی.
- رۆژژمێری هاوسەر- ٢٠٠٢/ هۆشیار محەممەد عەزیز قەفتان/ لەبلاوکراوەکانی پرۆژەی هاوسەر (١٥٠)- سلێمانی.
- موسوعة أعلام الكرد المصورة (الأجزاء: ١-٢)/ خسرو الجاف/ دار الشؤون الثقافية العامة/ بغداد: ٢٠٠٢، ٢٠٠٤.
- أعلام كرد العراق/ جمال بابان/ منشورات وزارة الثقافة/ السليمانية - ٢٠٠٦.
- مشاهير الكرد وكردستان/ تأليف: محمد أمين زكي بەك/ مؤسسة (ژين)/ السليمانية - ٢٠٠٥.
- معجم أعلام الكرد (في التأريخ الإسلامي والعصر الحديث في كردستان وخارجها)/ د. محمد علي الصويركي/ مؤسسة (ژين)/ السليمانية - ٢٠٠٦.
- قصة الحضارة - المجلد السابع (١٣-١٤)- عصر الإيمان (الحضارة الإسلامية)/ تأليف: ول ديورانت/ ترجمة: محمد بدران/ مهرجان القرآة للجميع- مكتبة الأسرة / القاهرة-٢٠٠١.
- قصة الحضارة - المجلد التاسع (١٧-١٨)- عصر الإيمان ٠ عصر النهضة (إنتقال المعارف)/ تأليف: ول ديورانت/ ترجمة: محمد بدران/ مهرجان القرآة للجميع-مكتبة الأسرة / القاهرة-٢٠٠١.
- الغرب نحو الدرب/ محفوظ العباسي/ مطبعة الزهراء/ الموصل-١٩٨٧.

- بابەتی: (أوائل المسلمين في العلوم التجريبية)/ نووسینی: د. أحمد هجوان/ لە ئینتەرنێتەوە وەرگیراوە (سایتی: الهيئة العالمية للإعجاز العلمي في القرآن والسنة www.nooran.org).

- سایتی (www.55a.net): کە بریتییە لە (موسوعة الإعجاز العلمي في القرآن والسنة)/ بابەتەکانی:

- ❖ الحضارة العربية الإسلامية في العصور الوسطى والتحدي المعاصر: أ. د. مسلم شلتوت (أستاذ بحوث الشمس والفضاء المعهد القومي للبحوث الفكية والجيوفيزيقية بحلوان).
- ❖ شبهة حول مد الأرض ودحوها وكرويتها: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف (ماجستير في تفسير القرآن وعلومه).
- ❖ كتاب (عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات للقزويني): إعداد الدكتور نظمي خليل أبو العطا.
- ❖ علماء الإسلام يجمعون على كروية الأرض: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.
- ❖ علماء الإسلام يجمعون على كروية الأرض الجزء الثاني: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.
- ❖ نقد شبهة أن علماء الإعجاز (يسرقون جهود) علماء الغرب وينسبونها للإعجاز القرآني: بقلم الأستاذ عبد الرحيم الشريف.
- ❖ هكذا كانوا يوم كنا: الدكتور حسان شمسي باشا (طبيب وكاتب إسلامي سوري مقيم في السعودية).

- سایتی (www.islamweb.net)/ بابەتی: فضل الحضارة الإسلامية على العلوم الطبية: (د . هناء إسماعيل).

- سایتی (www.husseinhilmi.jeeran.com)/ بابەتی: من روائع حضارتنا الإسلامية: (د.حسين حلمي السرابي).

- پێگەی (www.moe.edu.kw) کە سایتی (وەزارەتی پەروەردە)ی کوێتە/ بابەتی (التوجيه العام للعلوم: أضف إلى معلوماتك).

– سایتی (www.dmweblog.net): بابەتی: (Digital Mind): کتاب (أحمد زويل) عصر العلم).

- Rockets, Missiles and Space Travel \ Willy ley\ Revised Edition-1958.
- Dictionary of Technical Terms for Aerospace use\ William H. Allen\ First Edition-1965\ National Aeronautic and Space Administration, Washington, D.C. NASA.
- Flight: 100 Years of Aviation\ R. G. Grant\ DK multimedia\ UK-2002.
- Encyclopedia Britannica ultimate reference suite DVD: history of medicine: E. Ashworth Underwood, Philip Rhodes: The roots of Western medicine: Christian and Muslim reservoirs of learning: Arabian Medicine.
- Microsoft Encarta reference library DVD: The Greatest Medical Discoveries of the Millennium.
- http://www.wikipedia.org: Wikipedia, the free encyclopedia that anyone can edit.

– لەگەڵ چەندین کتێب و بابەتی جۆراوجۆری تر کە لە کاتی باسەکاندا ناویان هاتووە ئەگەر یەکێك دەیەوێت بگەڕێتەوە بۆی، هەروەها چەندین سایتی ئینتەرنێتی جۆراوجۆری کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی سوودیان لێوەرگیراوە بۆ ئامادەکردنی بابەتەکان.

پێڕست

پێشەکی ٥

بەشی یەکەم

هەندێك لەو بوارانەی کە زانا موسوڵمانەکان تێیدا داهێنەر و سەرمەشق بوون ١٣

بیرکاری ١٦

هەندەسە ٢٦

گەردوونزانی ٢٨

سروشتزانی (فیزیا) ٤٣

جووڵەزانی (زانستی میکانیك) ٥٠

زانستی کیمیا ٦٨

زیندەوەرزانی ٧١

جوگرافیا ٧٧

زانایانی شارستانییەتی ئیسلامی و بەکارهێنانی پرۆگرامی زانستیی تاقیکاریی ... ٨٨

چەند بوارێکی تر ٩٧

کاریگەرییەکانی زانستی موسوڵمانان لەسەر پێشکەوتنە زانستییەکانی رۆژئاوا ١٠٣

چەند برگەیەك لە کتێبی چیرۆکی شارستانییەت ١٠٩

خشتەیەك کە کارە پزیشکییە سەرەکییەکانی موسوڵمانان کە وەرگێڕدراون بۆ لاتینی دەردەخات ١٤٢

بەشی دووەم

هەندێك لە زانا موسوڵمانە هەڵکەوتووەکان لە بوارە زانستییە جۆراوجۆرەکاندا ١٥٩

خەواریزمی ١٦٢

صوفی ١٦٢

بەتتانی ١٦٣
بوزجانی ١٦٦
ئیبنولهەیسەم ١٦٧
بەیرونی ١٦٩
ئیبن یونس ١٧٣
خازین ١٧٤
ئیدریسی ١٧٥
قەزوینی ١٧٦
ئیبنولعەووام ١٧٧
رازی ١٧٩
مەدریدی ١٨٠
ئیبن لبیتار ١٨١
الجاحظ ١٨٢
جابیری کوڕی حەییان ١٨٣
ئیبن جوبەیر ١٨٤
ئیبن بەتوتە ١٨٥
ئیبن سینا ١٨٧
کیندی ١٩٢
فارابی ١٩٣
ئیبن روشد ١٩٤
میسکەوەیه ١٩٥
ئیبن خەلدون ١٩٦
ئیبن ماجید ١٩٨
ئەلسەباح ٢٠٠
د. ئەحمەد زوێل ٢٠٠
د. فاروق الباز ٢٠٢

هەندێك لە زانا موسوڵمانە کوردەکان و ڕۆڵیان لە پێشکەوتنی زانستیدا

شێخی ئیسلام (ئیبن تەیمیە) ٢٠٦
ئیبن خەلەکان ٢٠٧
ئیبنولموستوفی ئەربیلی ٢٠٨
ئیبنوصەلاحی شارەزووری ٢٠٩
شێخ حەسەنی گڵەزەردە و ڕوانگەی ئەستێرەناسی گڵەزەردە ٢٠٩
شوێنی بینینی مانگی یەك شەوە ٢١٠
مەلا عومەر و ڕوانگەی ئەستێرەناسی گڕاو ٢١١
ئیسماعیل پاشای بەغدادی ٢١٢
مەحمود بەگی جەڕڕاح ٢١٣

بەشی سێیەم

ڕۆڵی زانایانی موسوڵمان لە پێشخستنی زانستی پزیشکیدا ٢٤٥
نەخۆشخانەکان و پەیمانگا پزیشکییەکان لای موسوڵمانان ٢٥٢
جۆرەکانی نەخۆشخانەکان لە سەردەمە ئیسلامییەکاندا ٢٥٥
١ – نەخۆشخانە گەڕۆکەکان ٢٥٥
٢ – نەخۆشخانە جێگیرەکان ٢٥٦
نەخۆشخانەکان بۆ مەبەستە تایبەتییەکان ٢٥٧
١ – نەخۆشخانەی گیراو و بەندکراوەکان ٢٥٧
٢ – بنکەکانی فریاگوزاری خێرا ٢٥٨
٣ – نەخۆشخانەی گولەکان ٢٥٨
٤ – نەخۆشخانە سەربازییەکان ٢٥٩
٥ – نەخۆشخانەکانی شێت و گێلەکان ٢٥٩
٦ – تەندروستی قوتابخانەکان ٢٦٠
قوتابخانە و پەناگە خێرییەکان ٢٦١
١ – خانووەکانی شیرپێدان و لانەی هەتیوان (دایەنگاکان) ٢٦١

٢ – قوتابخانەی ڕێبواران (كتاتيب السبيل) ٢٦١
٣ – ماڵەكانی نابینایان و پەككەوتەكان ٢٦٢
چارەسەر و سیستمی چارەسەر لە نەخۆشخانە ئیسلامییەكاندا ٢٦٣
هەوڵە زانستییەكان و دەستكەوتەكانی زانایانی موسوڵمان لەبواری زانستی پزیشكیدا ٢٧٠
هەوڵەكانی موسوڵمانان لە پێشخستنی زانستی پزیشكی لە بۆچوونی ئینسایكلۆپیدیای بەریتانیدا ٢٨٣
بەشی چوارەم
چەند بەشێك لە كتێبی: ناوازەكانی شارستانییەتمان (من روائع حضارتنا) ٢٩٩
جیاكەرەوەكانی شارستانییەتمان ٣٠٣
شوێنەوارەكانی شارستانێتی ئێمە لە مێژوودا ٣٠٧
١ – لەبواری عەقیدە و دینیدا ٣٠٧
٢ – لەبوارەكانی فەلسەفە و زانستدا: ٣٠٨
٣ – لەبواری زمانەوانی وئەدەبدا: ٣١٠
٤ – لەبواری یاسادانانیدا: ٣١٠
٥ – لە بۆچوونی دەوڵەت و پەیوەندی میللەت بە حكومەتەوە ٣١١
هەڵس وكەوت و بۆچوونی مرۆییانە ٣١٢
یەكسانیی ڕەگەزیی ٣١٦
چاوپۆشی و سنگفراوانی ئاینی ٣٢١
واقیعی كرداری پشتیوانی بنەماكانی سنگفراوانی ئاینیمان دەكات ٣٢٢
ڕەووشتە جەنگییەكانمان ٣٢٥
بەزەیی هاتنەوە بە گیانداراندا ٣٣٦
دەزگا خێرخوازییەكان ٣٤٠

قوتابخانە و پەیمانگا زانستی‌یەکان ٣٤٥
نەخۆشخانەکان و پەیمانگا پزیشکی‌یەکان ٣٥٢
کتێبخانە گشتی و تایبەتی‌یەکان ٣٦١
بەناوبانگترین کتێبخانەکان ٣٦٥
کۆڕ و کۆبوونەوە زانستی‌یەکان ٣٦٨
پایتەختەکان و شارە گەورەکان ٣٧١
بەشی پێنجەم
شایەتی زانایانی رۆژئاوا ٣٨١

دوا سەرنج ٤٠١
سەرچاوەکان ٤٠٥
پێرست ٤١٣